LIDIA COLESNIC-CODREANCA

Institutul de Filologie
(Chişinău)

FILOLOGI BASARABENI DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Abstract

In Bessarabia of the nineteenth century there were no schools of linguistics like in Pricipats, nor Romanian press, not even a school teaching in Romanian. At graduation Romanian-speaking students became bilingual. However, in those conditions of diglossia imposed after 1812, when only the Russian language was used in all social spheres while Romanian was used only in colloquial sphere or in the family, Bessarabian intellectuals Stefan Margela, Iacob Ghinculov, Ioan Doncev realized the importance of promoting the Romanian language in those social-cultural unfavourable conditions (I. Ghinculov and I. Doncev taught the Romanian language in Russian!). Through their grammar books they established some rules, which elucidated the state of the Romanian language in Bessarabia. At the same time, each of them contributed to the creation of natural norms of the literary Romanian language.

Printre intelectualii basarabeni din secolul al XIX-lea care s-au făcut remarcaţi în filologia românească, deşi nu au avut neapărat şi studii filologice, se numără Ştefan Margela, Iacob Ghinculov şi Ioan Doncev.

Ştefan Margela (1783-1850) de origine grec, iar de profesie avocat, poseda la perfecţie greaca, franceza, germana, româna şi rusa. S-a născut în Principatul Moldovei, într-o familie boierească devotată Rusiei [1, p.149]. Bunicul său a fost căpitan voluntar în armata lui Rumeanţev, iar tatăl său a fost şef de regiment al armatei neregulate a batalionului albanez de sub comanda contelui Orlov. Ştefan Margela şi-a făcut studiile la Iaşi, apoi în Olanda. În 1811, în timpul războiului ruso-turc (1806-1812), el intră în slujba consilierului Krasnomilaşevici, preşedintele divanului Principatelor Moldovei şi Valahiei. Iar în 1816 este acceptat în postul de nomofilax (consultant juridic), fără remunerare, conform cererii sale [1, p.149] în comitetul provizoriu al Basarabiei, care se ocupa cu sistematizarea normelor juridice ale noii provincii ruseşti. Din 1817 se stabileşte la St. Petersburg activând în cadrul Ministerului afacerilor externe. În 1819 ocupă funcţia de traducător în Departamentul Asiatic. În 1820 este angajat, la solicitarea sa şi cu recomandarea Mitropolitului Gavriil Bănulecu-Bodoni, în cadrul Departamentului Ministerului instrucţiunii publice, unde are toate posibilităţile pentru a-şi manifesta calităţile sale de savant şi filolog. Elaborează un şir de materiale didactice în limba română pentru şcolile elementare lancasteriene din Basarabia.

Ştefan Margela editează la St. Petersburg, în 1827, o gramatică bilingvă *Grammatică Russască şi Rumânească,* închipuită de Ştefan Margella, utilizând vechiul alfabet chirilic în ambele variante ale cărţii, cu anumite particularităţi fonetice în varianta românească.

BDD-A6902 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 21:47:24 UTC)

În prefaţa lucrării el scrie că „şi-a asumat o muncă foarte anevoioasă: să descrie regulile gramaticale într-o limbă nedezvoltată/neevoluată/, care nu are niciun fel de manuale şi duce lipsă de expresii tehnice (gramaticale)” [2, p. VI-VII].

Scopul acestei gramatici, după el, era să contribuie „la studierea limbii Ruse de către cei 8 mii de Români, care locuiesc în Basarabia, aflată de mai bine de 20 de ani în supunerea Rusiei, şi care nu au nici un fel de manuale pentru a o studia. În afară de aceasta, ea poate aduce folos şi câtorva milioane de Români, care locuiesc dincolo de Prut şi Dunăre; de asemenea şi Ruşilor, care doresc să înveţe limba Română” [2, p. V]. Gramatica de la 1827 era un elementar manual de limbă rusă tradus în română. Adesea noţiunile gramaticale inexistente în română erau calchiate de autor după modelul rusesc. De aceea lucrarea abundă în calcuri terminologice, care nu s-au păstrat în limba actuală.

În capitolul *De buchiile româneşti*, analizat minuţios de către Paul şi Zamfira Mihail [3], Ştefan Margela ia în discuţie unele probleme de gramatică, cum ar fi stabilirea anumitor norme ortografice: „Fiindcă uniori în locul unor semni altile se întrebuinţazî, şi pentru că opşteşti la toate prilejurile nu se pot da reguli cu de-amănuntul asupra drept scrierei, drept aceia sfătuim a urma întru aceasta scriitorilor, ci sînt vrednici de toată credinţa şi ştiu bini regulile gramaticeşti” [2, p.159], cartea a doua, vol. II.

Tot aici Margela propune să fie reduse câteva litere ale alfabetului chirilic românesc. Printre literele comune cu cele propuse de Heliade Rădulescu sunt: „**и**” „**ѡ**” „**ѱ**”. Iar, spre deosebire de Rădulescu, el mai reduce litera „v”, „pentru că în pronunţie îi este corespondentă altă literă cu acelaşi sunet”, în cazul de faţă „**і**”, şi a literei „**ѣ**”, care „a fost eliminată, fiind preferată „**ѧ**” pentru necesităţile de rapiditate ale tiparului”. Pe „**ѣ**” îl propune în loc de „ie”şi pe „**ꙗ**” pentru „ia” [3, p. XIX-XX]. Astfel, independent de Heliade Rădulescu, care a făcut reforma alfabetului chirilic la Bucureşti prin gramatica de la 1828, Ştefan Margela, aflat la St. Petersburg, face acelaşi lucru, contribuind la reducerea numărului de litere al alfabetului chirilic românesc. Efortul său este observat şi apreciat de către specialişti, care îl plasează printre filologii importanţi ai secolului al XIX-lea: „Manualul lui Ştefan Margela a situat învăţământul din Basarabia la acelaşi nivel cu cel din Ţările Române” [3, p. XX].

Nu poate fi trecut cu vederea nici faptul că, încă la 1827 Ştefan Margela avea conştiinţa denumirii corecte a limbii majoritare vorbite în Basarabia şi a poporului său al cărui exponent era [3, p. V].

Iacob Ghinculov (1800-1870) se trăgea din tagma duhovnicească, având studii teologice: a absolvit Seminarul teologic din Ecaterinoslav şi Seminarul teologic din Chişinău. Până la vârsta de 30 de ani s-a aflat în Basarabia. Student fiind, din 1819, prin „rezoluţia mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, este numit profesor de limba moldovenească la Seminarul din Chişinău” [5, fila 1], continuând să predea această disciplină, ca şi până atunci, în clasele inferioare ale Pensionului Nobilimii de pe lângă Seminarul teologic. La 7 februarie 1824, după înalta confirmare a titlului său de „magistru al învăţământului lancasterian” [5, fila 2], instruit fiind la St. Petersburg în perioada 1820-1821, este numit director şi învăţător al primei şcoli Lancasteriene deschisă în Basarabia. Paralel cu această funcţie, la cererea autorităţilor bisericeşti, la 31 martie 1826 este numit şi profesor de limba franceză la Seminar [5, fila 2]. La 8 august 1829, la cererea sa, Iacob Ghinculov este exclus din tagma duhovnicească [5, fila, 9].

În procesul predării limbii române Ghinculov adună şi experimentează materiale pentru viitoarea sa gramatică a limbii române şi pentru dicţionarul moldo-rus.

BDD-A6902 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 21:47:24 UTC)

În martie 1830 părăseşte Basarabia, stabilindu-se la St. Petersburg. La 30 iunie 1830 este angajat traducător la Departamentul Asiatic al Ministerului afacerilor externe, unde lucrează timp de 35 de ani. În 1839 este numit şef al noii Catedre de limbă valaho-moldavă deschise la Universitatea din St. Petersburg [6, p. 78]. În 1855 i se acordă titlul de profesor extraordinar [7, p. 61], catedra funcţionează până în 1858 [6, p.78].

În 1840 la St. Petersburg, Iacob Ghinculov editează în limba rusă prima gramatică a limbii române din Basarabia *Nacertanie pravil valaho-moldavskoi grammatiki.* Este o lucrare ştiinţifică de nivel universitar. Toate explicaţiile regulilor gramaticale sunt scrise în ruseşte, iar exemplele în română.

Ghinculov întreprinde o încercare reuşită de a împărţi, a descrie şi a analiza în plan teoretic particularităţile gramaticale ale limbii române. Este conştient de rolul său în calitate de gramatic, luându-şi un epigraf din prof. N. Greci (1787-1867), filolog şi editor rus, iniţiatorul metodei lancaster de instruire: „Autorul sau profesorul de gramatică nu este un legislator al limbii, ci doar un colector şi tălmăcitor al legilor ei, pe care iniţial le încetăţeneşte poporul, iar mai apoi, în procesul stabilirii limbii, le promovează scriitorii remarcabili.” [8, foaia de titlu].

Iacob Ghinculov împarte materialul gramatical în cinci părţi.

Partea I „Despre bazele citirii şi scrierii limbii valaho-moldoveneşti” [8, p. 1-57] cuprinde grafia şi ortografia limbii române, destul de dificile şi încă nestabilizate la mijlocul secolului al XIX-lea. Concomitent utilizează alfabetul civil slavonesc şi literele bisericeşti, semnele diacritice şi unele litere latineşti, care abia începeau a fi introduse în Valahia (d, n, m). Ghinculov efectuează o descriere amănunţită şi o clasificare a consoanelor, fără a face deosebire între sunet şi literă.

Partea a II-a „Etimologia generală” [8, p. 59-408], după el, este formarea cuvintelor, cu o descriere minuţioasă a morfologiei („părţile de vorbire şi schimbările lor”). Conţine un număr mare de tabele şi liste cu excepţii de la regulă.

Partea a III-a „Etimologia particulară” [8, p. 411-471] include formarea (derivarea) substantivală şi verbală a cuvintelor.

Partea a IV-a „Sintaxa” [8, p. 476-546] este descrisă în mod contrastiv, cu trimiteri şi comparaţii cu limba rusă şi franceză, apropiindu-se de sintaxa funcţională modernă.

Partea a V „Pronunţia cuvintelor” [8, p. 547-572] fixează regulile accentuării, cu exemple din rostirea dialectului moldav şi valah, încheind cu trei liste „Rospisi”: 1) cuvinte în care litera „r” se rosteşte ca latinescul „h”; 2) cuvinte în care litera „i” se rosteşte ca rusescul „k”; 3) lista cuvintelor care se aseamănă după pronunţie şi după scriere, fiind vorba de omonime şi omofone.

Gramatica se încheie cu *Lista principalilor termeni tehnici gramaticali.* Un fel de dicţionar rus-român de termeni lingvistici.

Iacob Ghinculov pentru prima dată în lingvistica din Basarabia, pe lângă vechea terminologie gramaticală calchiată din ruseşte, căreia îi dă prioritate în manual, în dicţionarul terminologic de la finele gramaticii, utilizează şi metalimbajul românesc modern: *articol, pronume, partiţip, gherundiu, gherundie, adverb, prepoziţie, coniuncţie, interiecţie, timp, ortografie*.

Pentru prima dată caracterizează fondul de cuvinte al limbii române, indicând după părerea sa, o proporţie de: 0,4-0,5 cuvinte de origine latină şi 0,3 cuvinte de origine slavă; restul cuvintelor fiind de origine maghiară, greacă, turcă.

BDD-A6902 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 21:47:24 UTC)

Ghinculov, de asemenea, face o încercare de a explica substratul lexical al limbii române. Indică deosebirile fonetice între cele două dialecte principale ale limbii române: dialectul moldovenesc şi dialectul valah. Explică şi argumentează sintagma „limba valaho-moldovenească", accentuând următoarele: „Aceasta este limba Română şi denumirea de Român nu este întâmplătoare. Până la întemeierea Voievodatului Moldovenesc locuitorii ambelor Principate erau cunoscuți cu numele de Români (…). Aşadar, limba Română poate servi drept numitor comun al dialectelor valah şi moldovenesc" [8, p. I-II].

În 1840, tot la St. Petersburg, Iacob Ghinculov editează şi o crestomație de texte româneşti, în ajutorul gramaticii, numită *Sobranie socinenii i perevodov v proze i stihah dlia uprajnenia v valaho-moldavskom iazâke*. În partea I-a a lucrării sunt incluse un şir de texte româneşti, fără traducere paralelă, cu caractere chirilice slavoneşti, repartizate în câteva compartimente cu titluri ruseşti: 1. *Izvlecenia iz Sf. Pisania;* 2. *Izvlecenia iz sobrania zakonov, izdannâh v Moldavii*; 3. *Izvlecenia iz „Opisaniia Moldavii" kn. D. Cantemira*; 4. *Otrâvki iz Moldavskoi Istorii, socinennâe G. Asachi*; 5. *Izvlecenia iz Valahskoi istorii profesora Aarona (o țarstvovanii Mihaia II Viteaza, 1593-1601)*; 6. *Statii zaimstvovannâe îz periodoceskih Valaho-Moldavskih izdanii, „s sobliudeniem upotrebleaemogo v nih pravopisania"* [9, p. 1, 5, 14, 37, 49, 66].

Aici Ghinculov justifică introducerea modelelor noii ortografii prin faptul că în presa valaho-moldavă noua ortografie este deja utilizată în unele materiale şi că el însuşi confundă în scrisul modern unele litere. „Notă: În acele articole, literele „**ѣ**" şi „**а**", „**є**" şi „**ъ**", „**є**" şi „**ї**", „**ѫ**" şi „**ѧ**" adesea se utilizează unele în locul celorlalte; iar „**ѣ**", şi „**и**" sunt cu totul excluse" (9, p. 66).

La sfârşitul crestomației este inclus şi un impunător dicționar român-rus pe 200 de pagini, *Slovari, zakliuceaiuşcii v sebe slova i iskliucitelinâe vârajenia, v predâduşcih socineniah upotreblennâe*, pentru înlesnirea traducerii textelor în limba rusă.

Prin această crestomație de texte româneşti I. Ghinculov propune cititorului un model de limbă literară ce urmează a fi însuşit. A fost unica lucrare de acest gen în Basarabia pe tot parcursul secolului al XIX-lea.

Iacob Ghinculov a mai elaborat câteva lucrări: *Vâvodî iz valaho-moldavskoi grammatiki* (1847), semnată cu inițialele I. G., o ediție de tiraj redus. Este o expunere prescurtată a gramaticii de la 1840.

În 1854 editează ultima sa lucrare *Karmannaia knijka dlia russkih voinov v pohodah po kniajestvam Moldavii i Valahii*, o ediție de buzunar, un fel de ghid de conversații rus-român. Interes ştiințific prezintă numeroasele note, trimiteri la subsolul paginii, care sunt nişte comentarii gramaticale şi lexicale, ocupând aproape o treime din pagină.

Una dintre note este deosebit de edificatoare şi actuală: Lexic.: *Ia Moldovan, Valah, Român – Eu sânt Moldovan, Valah, Român: Român este denumirea comună a Moldovenilor şi Valahilor. Ultimii nu şi-au atribuit denumire particulară; Moldovenii însă îi numesc Munteni (de la munte). În vorbirea populară le spun şi Rumân* [10, p. 7].

Ghidul de conversații cuprinde un dicționar rus-român de aproximativ 3500 de cuvinte, fiind date sinonimele cuvintelor româneşti şi un scurt îndreptar gramatical *Osnovnâe pravila românskogo (valaho-moldavskogo) iazâka*.

Iacob Ghinculov a mai elaborat o lucrare de proporții, un dicționar moldo-rus, cu un volum de aproximativ 20 de mii de cuvinte, la care a trudit în perioada aflării

BDD-A6902 © 2011 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 21:47:24 UTC)

sale în Basarabia, pe care se presupune că l-ar fi încheiat în 1829. Dicționarul *Moldavsko-Rossiiskii Slovari* se păstrează în variantă de manuscris la Biblioteca Națională a Rusiei (NRB) din St. Petersburg, în secția de manuscrise. O copie a acestuia, în variantă de microfilm, se găsește în Secția Carte Rară a Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova.

Ioan Doncev (1820-1890), conform fișei personale completată la 1870, „își trage obârșia din cetățeni basarabeni ai comunității greceşti" [11, fila 2], iar după Ștefan Ciobanu, „provine din mamă româncă basarabeancă şi tată bulgar" [12, p. 124]. A absolvit şcoala ținutală nr.1 din Chişinău şi Liceul regional din Chişinău [13, fila 149], studiind în profunzime cele două limbi clasice: latina şi greaca. A predat limba română la aceeaşi şcoală ținutală, apoi la Liceul regional, ocupându-se şi cu munca de cercetare, cu citirea şi descrierea manuscriselor vechi moldoveneşti [14, fila 196-198]. În 1865, a editat la Chişinău, cu alfabet latin, două materiale didactice importante: un abecedar şi un manual de gramatică: *Abecedâ rumânâ* şi *Cursulu primitivu de limba rumânâ, compusu pentru sholele elementare şi IV classe gimnasiale*. Descrierea gramaticii a fost efectuată anterior [15, p. 39].

Manualul lui Ioan Doncev este unica gramatică a limbii române editată în Basarabia cu litere latine în perioada secolului al XIX-lea, cu text paralel rusesc. Metalimbajul gramatical utilizat de autor este cel românesc modern: *articol, gen, nume substantiv, adjectiv, declinare, nominativ, genitiv* etc. Meritul lui I. Doncev este acela că el a eliminat din lingvistica basarabeană terminologia gramaticală calchiată din ruseşte, care era vehiculată în gramaticile de până la 1865, a introdus alfabetul de tranziție şi alfabetul latin.

Cercetarea efectuată ne îndreptățește să afirmăm că, în perioada secolului al XIX-lea, în Basarabia, cu populație eterogenă, în noile condiții socioculturale create după 1812, adică în situația lingvistică *diglosică*, când dintre cele două limbi existente aici, numai limba rusă era utilizată în toate sferele sociale, limba română urmând să funcționeze doar în sfera colocvială, familială, totuşi intelectualii basarabeni Ștefan Margela, Iacob Ghinculov, Ioan Doncev au conştientizat importanța promovării limbii române în acele condiții nefavorabile. I. Ghinculov şi I. Doncev au predat limba română în ruseşte, după cum se obişnuia atunci.

Prin lucrările lor de gramatică ei au stabilit nişte norme literare, care elucidau starea limbii române din Basarabia, norme care în linii mari, deviau de la cele de peste Prut (în cazul metalimbajului calchiat din ruseşte!), dar în acelaşi timp, au contribuit şi la crearea normelor fireşti ale limbii române literare.

Astfel, Ștefan Margela, independent de şcoala lingvistică de la Bucureşti, a propus reforma alfabetului chirilic românesc. Iacob Ghinculov – a împărțit şi a descris în mod teoretic părțile de vorbire ale limbii române, a categoriilor gramaticale. A contribuit la analiza științifică a sistemului ei lexical, la descrierea deosebirilor fonetice ale dialectelor limbii române. Iar Ioan Doncev a introdus alfabetul latin în literatura didactică din Basarabia şi terminologia gramaticală românească modernă.

În afară de aceasta, autorii vizați au introdus în uzul lingvistic al epocii, au explicat şi au promovat, începând cu anul 1827, glotonimul *limba română*, au descris dialectele ei, au utilizat şi explicat etnonimul *român*.

BDD-A6902 © 2011 Academia de Științe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 21:47:24 UTC)

Conchidem că, deşi rolul intelectualilor basarabeni în perioada secolului al XIX-lea a fost, în principal, acela de a conserva şi a promova limba română, de a o face să perpetueze în condiţiile diglosiei din Basarabia, totuşi este incontestabil şi efortul lor la normarea şi codificarea, în general, a limbii române în acest secol.

SURSE BIBLIOGRAFICE ŞI IZVOARE

1. Ioan Iovva. *Vîdnâi deiateli culiturî i prosveşcenia Moldavii S. I. Marţella*. În: Codrî, nr. 8, 1978.

2. Stepan Marţella. *Rossiisko-Rumânskaia grammatica/ Gramatică Russască şi rumânească*. Sanct-Peterburg, 1827.

3. Paul Mihail, Zamfira Mihail. *Acte în limba română tipărite în Basarabia (1812-1830)*. Bucureşti, 1993.

4. *Arhiva Naţională a RM*, fondul 205, registrul1, dosarul 6321.

5. L. N. Oganean. *Vâdaiuşciisea moldavskii pedagog XIX veka I. D. Ghinculov*. În: Tiraspoliskii gospedinstitut im. T. G. Şevcenko, Ucionnâie zapiski, vâp. VIII, 1958 g.

6. M. V. Domosileţkaia. *Izucenie rumânskogo iazâka i kuliturî rumân v Rossii* (XIX – nacialo XX vv.). În: Acta lingvistica Petropolitana. Trudî Instituta lingvisticeskih issledovanii. Tom V, ceasti 1. Sankt-Petersburg, 2009.

7. *Nacertanie pravil valaho-moldavskoi grammatiki, sostavlennoe I. Ghinculovâm*. Sankt-Peterburg, 1840.

8. I. Ghinculov. *Sobranie socinenii i perevodov v proze i stihah, dlia uprajnenia v valaho-moldavskom iazâke*. Sankt-Peterburg, 1840.

9. I. Ghinculov. *Karmannaia knijka dlia russkih voinov v pohodah po kniajestvam Moldavii i Valahii*. Sankt-Peterburg, 1854.

10. Arhiva Naţională a Moldovei, fondul 760, registrul 1, dosarul 1

11. Ştefan Ciobanu. *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*. Chişinău, 1923.

12. Arhiva Naţională a Moldovei, fondul 152, registrul 1, dosarul 73

13. Arhiva Naţională a Moldovei, fondul 152, registrul 1, dosarul 115.

14. L. Colesnic-Codreanca. *Gramatica bilingvă de la 1865 – prima Gramatică cu alfabet latin din Basarabia*. În: Buletin de lingvistică, nr. 11, 2010.

BDD-A6902 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.108 (2026-11-17 21:47:24 UTC)